

Journal of Indian Medicine

Review Article

Ayurved Darpan - Journal of Indian Medicine

A Peer Reviewed Journal

MALAHAR NIRMITI

B. R. Kurkute

Professor and H.O.D.,

Department of Rasashastra and Bhaishajya Kalpana,

Pravara Medical Trusts, Ayurved College Shevgaon, Maharashtra.

*Corresponding Author: Dr. B. R. Kurkute, email: balasaheb.kurkuteloni@gmail.com

Article Received on: 03/04/2017

Accepted on: 22/05/2017

INTRODUCTION:

चिकित्सा अंतर्गत पुष्कळसे अभ्यंतर या बाह्या चिकित्सा प्रयोग वेगवेगळ्या ग्रंथामधून पहावयास मिळते. त्यांचे संदर्भ वाचावयास मिळतात. बाह्य चिकित्सा अंतर्गत बही: परिमार्जन चिकित्सेचे प्रावधान सांगितले आहे. ज्यामध्ये लेप, उपनाह आणि मलहर कल्पनेचा उहापोह केलेला आहे. यामध्ये जादा तर मलहर कल्पनेचा उपयोग बहुतांशी पहावयास मिळतो. पुष्कळसे रुग्ण व्यवहारात अशा व्याधीनी पीडीत असतात की, त्वचा अवयवावर त्यांची लक्षणे व्यक्त झालेली असतात. वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्रणांची, वैवर्ण्याची, कंडू रुजा इ. प्रकारच्या लक्षणांची तेथे व्यक्ती दिसून येते अशा वेळी जर केवळ बाह्यचिकित्साच केली गेली म्हणजे क्वचित अभ्यंतर चिकित्सेशिवाय ही

जर उपशय मिळत असेल तर रुग्णांना याचा विशेष फायदा नक्कीच मिळेल.

त्वकाश्रीत व्याधीत मलहर कल्पनेची स्वयं विशेषता आहे. उदा. मलहर व्रणावर पण लावले जातात आणि त्यातील वेदनाशामक शोधनाशक इ. गुणधर्माची औषधी त्यानुसारच्या लक्षण युक्त व्याधीवर वापरता येतात. उदा. वेदनाशामक, शोधनाशक, व्रणरोपक इ. संक्षेपतः द्रव्यांची योजना व्याधी नुसार मलहर कल्पनेत करू शकतो.

दुसरी महत्वाची गोष्ट ही आहे की, मलहर कल्पना ही वस्तुतः सगळ्यात निर्मितीच्या दृष्टीने अतिशय सोपी, किंमत मुल्य या दृष्टीकोनातूनही कमी, परवडणारी, त्याच बरोबर व्यवहारीक उपयोगात ही सहज

अशी असल्याने या कल्पनेचे हे वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल. शिवाय याच बरोबर चिकित्से अंतर्गत सगळ्यात महत्वाची गोष्ट म्हणजे उपयोगात आणाताना अभ्यंतर चिकित्से प्रमाणे यामध्ये पथ्यापथ्य, संसर्जनक्रम, विशेष खानपान, या सर्व बाबींचे विशेष प्रावधान सहजा सहजी नसते म्हणजे त्याचे नियोजन आवश्यक नाही.

मलहर कल्पनेत औषधी द्रव्ये व उपादान द्रव्ये अशी दोन महत्वाची घटक द्रव्ये असतात. व्याधीनुसार त्या त्या लक्षण समुच्चय विरोधी कार्यकारणारी द्रव्ये त्यांची योजना करणे सुलभ असते. आणि या द्रव्यांचे शोषण (औषधी द्रव्ये) त्वचेमध्ये करणेसाठी माध्यम म्हणून ज्या द्रव्यांचा वापर केला जातो. त्यांना उपादान द्रव्ये असे म्हणतात. 'नास्ती द्रव्यमनौषधम' या उक्तीप्रमाणे कोणतेच द्रव्य हे अनौषधी नाही. अंततः औषधी गुणकर्मांनी आपआपली उपयोगीता द्रव्ये सिध्द करतात आणि म्हणून औषधी निर्माण शास्त्रात ह्या कल्पनेचा फार मोठा सहभाग मानता येईल अशीच ही मलहर कल्पना आहे.

यातील औषधी द्रव्यांचा उल्लेख त्या त्या लक्षण समुच्चयान्वये करता येतो. त्यात

खनीज, उद्भीज, प्राणीज इ. सारख्या द्रव्यांचा उहापोह करता येईल.

उपादान द्रव्ये म्हणून Base-Vehicle जी द्रव्ये सांगितली आहेत. त्यांचे वर्णन पुढील प्रमाणे दिसते.

त्या द्रव्यांचे वर्गीकरण खनीज उद्भीज, प्राणीज या प्रकाराने करता येईल. शिवाय त्यांचे गुणधर्मांचा ही अभ्यास पहायला मिळतो पैकी खनीज व्हॅसलीन, उद्भीज-कोकमतेल सांधेतेल हायड्रोजेनेटेड तेल, प्राणीज-नवनीत, वसा, उर्णामेद, पायस इ. द्रव्य वर्गीकरण दिसते. आधार द्रव्यांचा परिचय-१, व्हॅसलीन, (विलय बिंदु ३८ अंश सेल्सीयस ते ६० अंश सेल्सीयस नाम Petroleum, paraffinnulatum, Vaseline, paraffinum, wax, paraffinnulatum petroleum is a purified semisolid mixture of hydrocarbon paraffine अशी परिभाषा आहे.

व्हॅसलीन धन असते. पॅराफीन पाकाप्रमाणे पातल वा कोकमतेल प्रमाणे धनीभूत असते. व्हॅसलीन निळे, पिवळे, स्वेत वर्णाचे असते. मेणबत्तीचे मेण हे कठीण पॅराफीनचाच एक प्रकार आहे. व्हॅसलीनला Petroleum Jelly पण म्हणतात.

व्हॅसलीन हा पदार्थ पेट्रोल, रॉकेल निष्कासीत केल्यानंतर जो गाळ सदृष भाग मिळतो त्याला पुनः पुनः शुध्द करून प्राप्त केला जातो.

स्वरूप वर्णन- अनेक वर्णयुक्त, मऊ, चिकट, परंतु निस्नेह, रसगंध विरहीत खराब न होणारा पदार्थ आहे. पाण्यात घुलनशील नाही. परंतु उडणशील तैल, टरपेंटीन, बेंझीन इ. सहज मिश्रीत होतो. हा पदार्थ त्वेचेद्वारे शरीरात प्रविष्ट होत नाही. अंतः मलहर निर्माणामध्ये आधार द्रव्ये म्हणून निरुपयोगी आहे.

Petroleum is not suited however for the preparation of ointment when absorption is desired for it does not readily penetrate the skin although it was one time suggested as suitable for better and animal fat for calivary purpose if has absolutely no food value

Modern science मध्ये बहुतेक मलहरमध्ये व्हॅसलीन सापडते असे समजते की, त्वक प्रवेशक द्रव्य तर मलहर मध्ये असते. परंतू याचा ही प्रयोग आकारमान वाढवणे अथवा औषधी सौम्य Dilute करण्यासाठी याचा उपयोग असावा. प्राणीज मेद ऐवजी याचा उपयोग होत असावा.

व्हॅसलिनचा उपयोग केवळ स्थीर, सुरक्षीत तथा सौम्य म्हणून केला जातो. सुलभ सुरक्षीत स्वस्त असल्याने विमर्दक Diluter स्वरूपात प्रयुक्त होतो.

२. कोकमतेल- विलयन बींदू ६२.९° कोकमबीज वाटून पाण्याच पाचन करून अथवा पीडन करून तेल काढले जाते. स्वरूप निलाभ, स्वेताभ, सौम्य रस, गंधयुक्त, मृदु असते. उपयोग ओठ तडकणे, हात पाय थंडीने फुटणे, पायाच्या टाचाला भेगा पडणे इ. लक्षणांवर तसेच संधानकर म्हणून मलहर मध्ये आधारद्रव्य म्हणून श्रेष्ठ आहे. चरबीच्या ठिकाणी उपयुक्त आहे. वर्ती इ. निर्माणातही उपयोगी आहे.

३. Hydrogenated Oil- विलयबींदू ४०° ते ४५°-

Swiss pharmacopea च्या मलहर कल्पनेत आधार द्रव्यांच्या रूपात वर्णन आहे. याच्यात अन्य द्रव्य मिसळून विलयन बींदू कमी जास्त होतो. पण खराब होत नाही.

४. तैल Oils -याचे २ प्रकार आहेत.

अ) उडनशील- Volatile

ब) स्थीर Stable

उडनशील-तेल आधार द्रव्य स्वरूपात प्रयुक्त होत नाही. स्थीर तेल वाहक तथा आधार

द्रव्य स्वरूपात प्रयुक्त होते. केंव्हा केंव्हा आधार द्रव्यातील घनीभूतता कमी करणे हेतु तथा औषधी द्रव्य पूर्णतः मिश्रीत होणे हेतु स्थीर तेलाचा उपयोग केला जातो. तेलामध्ये तिळतेल श्रेष्ठ मानले जाते. कधी कधी औषधी द्रव्यांनी तिळतेल सिद्ध करून घनीभूतता आणण्यासाठी घन पदार्थ त्यात मिसळले जाते. तेल उत्तम प्रभावी असेल तर आधार द्रव्य तथा औषधी द्रव्य म्हणून उपयुक्त केले जाते.

५. नवनीत- सर्व प्राणीत स्नेहामध्ये हे श्रेष्ठ आहे. दुग्ध/क्षीर मंथून हा पदार्थ केला जातो. अंत यालाच क्षीरोत्थ असेही म्हंटले जाते. यात जिवरसत्व भरपूर असतात. दूधनंतर दही आणी ते घुसळून लोणी प्राप्त केले जाते.

प्रत्येक प्राण्याच्या आहार विहारान्वये प्राप्त केलेले नवनीत विविध गुणांनी युक्त होते. तक्रोत्थ नवनीत अच्छ, स्नेह तक्र तथा पाणी युक्त असते. ताकाचे कषाय आम्लरस प्रधान असतात. तक्रोत्थ लोणी प्रचलीत असल्याने सहज उपलब्ध होते. त्यात १० ते १६ टक्के पाणी असते. कषाय रस प्रधान म्हणून संग्रही, आम्लरस, दअल्पमात्रेत, की ज्यामुळे व्रण स्वच्छ होण्यास मदत होते. आम्ल रसाने

व्रणगत स्राव अधिक होतो ज्यामुळे व्रण एवं स्थान शुध्द होते.

स्नेह मधून एवं शीत आहे. अतः याचे स्थानीक प्रयोगाने दाह शांत होतो. मृदुता येते मधूर रसाचे कारण स्थानिक घटकांचे पोषण होते. पोषण तत्वांनी प्राणीज स्नेहात श्रेष्ठ आहे.

परिक्षा- The sample put in the beaker placed in the water oven the curds and water ill separated leaving the fat bright the fat is decanted and fillered though a dry filte it should be quite clear and bright (Analysis of food and drugs)

६. घृत (घी-तूप)-लोण्यातूनच तूप प्राप्त होते. अनेक गुणधर्मांचे असते. जसजसे जूने होते तसे तसे गुण बदलतात. काही गुणनाश तर काही गुणोत्कर्ष होतो. व्रणरोपण गुण घृताच्या निर्मिती कालान्वये वाढतो. पुराणे घृत, उत्तम, शुष्क निर्गंधी कठीण जे पाण्यात मिसळल्यास पूर्ववत स्निग्ध घन, मृदू होते असे घृत त्वकगत, मांसगत, अस्थीगत, व्रणयरोपणार्थ, उत्तम आहे. आयुर्वेदात गोधृत सर्वश्रेष्ठ आणि मेंढीचे कनिष्ठ मानले जाते.

घृताचे गुणधर्म-वर्ष विशेष गुण

श्रीरोत्थ - चक्षुष्य, संग्रही, वर्ण्य
तक्रोत्थ - सौकौमार्यकर, वर्ण्य

पूराणघृत १० वर्ष - वर्ण्य, उन्माद,
अपस्मारघन, योनि,
श्रोत्र, अक्षिरोगघ्न

कुंभीसर्पी १०० वर्ष रक्षोघ्न

महाघृत १०० वर्ष बल्य, वर्ण्य,
तिमीरापहा

७. वसा- विलयन बिंदु- ३६ अंश ते ४२
अंश सें.ग्रे.-प्राण्यांच्या शरीरात दोन प्रकारची
चरबी असते.

१. मेद- घन स्वरूपातील चरबी जी पोट,
छाती तथा संधी स्थानी असते.

२. वसा- तैलाप्रमाणे द्रवरूप ही स्नायुमिश्रीत
असते. जलचर प्राण्यात अधिक प्रमाणात
असते.

प्राणी	वराह	म्हैस
द्विपाद	कोंबडी	पक्षी-चिमणी
शाकाहारी चतुष्पाद	बकरी	हत्ती
जलचर मत्स्य	गोधा	कुंभीर

वराहमध्ये मेद अधिक असून मलहर
करीता चरबी सर्वश्रेष्ठ आहे.

वसाभेद- १. जलसंयोग प्राप्त
२. अग्नीसंयोग प्राप्त

३. जलसंयोग प्राप्त- वसामध्ये द्रवत्व तथा
आयोडीन मूल्य अधिक असते. यालाच
म्हणतात.

४. अग्नीसंयोग प्राप्त वसामध्ये स्थीर, घन,
अल्प आयोडीन युक्त, त्वक प्रक्षोभक
नसल्याने, टिकावू म्हणून औषधी करणात
उपयुक्त Lear ford म्हणतात. वराह चरबी
श्वेत, स्वच्छ मृदु स्नीग्ध, मंद सुगंधी,
स्वादरहीत, सौम्स त्वच्य आहे. परंतू खराब
झाल्यास त्वक प्रक्षोभक मल निर्माणार्थ
त्याज्य आहे.

U & D च्या मतानुसार The true
fats such as lard or olive oil
penetrate more readily than wool fat
and the petrolium remains almost
entirely on the out side मख्खनचा
उल्लेख प्राप्त होत नाही.

वराहमेद उत्तम आधार द्रव्ये- त्वचेवर लावले
जाणारे मलहर मध्ये वराह मेद अत्यंत उत्तम
आधार द्रव्य आहे असे लुकस ने आपल्या
Practical pharmacy नावाच्या पुस्तकात
लिहीले आहे.

Class A ie those containing
medicament for absorption requires
abasis having a melting point about
37° c capable of ready absorption
when rubbed into the skin and
which free from any tendency to
setup irritation possesses well
market keeping properties pure

fresh lord fulfils all these requirements.

उपयोग- वराह मेद मऊ स्नीग्ध आहे. त्वगमर्दनार्थ वराह मेद स्वतंत्र रूपात उपयोगात आणता येते.

मिश्रीत द्रव्ये- सरकीचे तेल, मोम, पेराफीन.

८. उर्णामेद- विलयन बींदू ३६°

मेंढीच्या लोकर पासून चरबी प्राप्त होते. ती अतीस्नीग्ध, चिकट, घन असून रंगाने हलकारसा पीत्तरक्ताभ असतो. खराब होत नाही.

उपयोग- मलहर मध्ये आधार म्हणून उपयुक्त आहे. वराह मेद अपेक्षा अधिक गुण योत आहेत.

१. उत्तम जलशोधक, खराब होत नाही. स्नीग्ध असल्याने त्वचेला चिकटून राहते. पाण्याने नष्ट होत नाही. शोषण त्वक प्रदेशक कर्म दृष्टीने वराह मेद नंतर याचा नंबर लागतो.

९. मोम-Wax विलयन ६२ अंश ते ६५ अंश-

मधमाशांचे पोळ, घर त्यांचे तुकडे करून पाण्याने उकळून घेतले जाते. त्यात त्यातील कचरा काढून गाळून घेतले जाते. थंड झाल्यावर पायावर तरंगलेले मेण प्राप्त केले जाते. त्याला काढून त्यांच्या गोळ्या

करतात. पिवळ्या रंगाचे होते. केमीकलच्या सहाय्याने त्याचा रंग बदलता येतो. त्याला श्वेत मोम म्हंटले जाते. स्निग्ध, मृदू, त्वचा सुधारक असून चरबी प्रमाणे शरीरात शोषण होते. याचा उपयोग मलहर, आलेप लेप मध्ये करतात.

१०. पायस-गोघृतास थंड पाण्यात फेसून घेणे, ही क्रिया १०,१००,वा १००० वेळा केली जाते. त्यालाच शतघौत, सहस्रघौत, तितक्या वेळा घुवून फेसून घेतलेले घृत म्हणतात.

११. सिक्थ तळ- यात सिक्थ म्हणजे मेण आणि तिळाचे तेल यांचे एकत्रीकरण केले जाते. म्हणून याला सिक्थ तळ असे म्हणतात. शास्त्रात रसतरंगीणी ग्रंथात याचे निर्माणतः दोन पध्दती ज्यात सिक्थ आणि तळ यांचे प्रमाण वेगवेगळे सांगितलेले दिसते. थंडीच्या दिवसात तसेच उष्ण हवामानाच्या दृष्टीने हे प्रमाण सांगितल्याचे संदर्भ ग्रंथात पहावयास मिळतात. आयुर्वेदात सिक्थ तळाचा उपयोग भरपूर प्रमाणात केलेला दिसून येतो. सिक्थ तेल उपादान द्रव्य तसेच आषधी द्रव्य असेही दुहेरी स्वरूपात कार्य करताना दिसून येते.

आधार टिकावू बनविण्याचा विधी-

१. **मर्दन-** उडणशीलतेल, गंधद्रव्य, राळ, पारद आणि गंधक इ. पदार्थ आधारद्रव्यांबरोबर मर्दन केले असता अर्थात आधार द्रव्य आणि आषधी द्रव्यांचे सुक्ष्मातील सुक्ष्म कणात एकत्र होण्याने द्रव्यांचे हिनत्व जावून गुण कर्म स्वयं वृद्धीगत होतेच. शिवाय द्रव्यांची टिकावू क्षमताही वाढते आणि त्वरीत कार्य करते किंवा झटकन पसरते.

२. **विलयन-** उणपुष्प (लोकर) वराह वसा टिकावू क्षमता वाढवते. प्रथम वराह वसा द्रवित करावे. त्याचे उणपुष्प चुर्ण टाकून चांगले मिश्रण करून घ्यावे. एकजिव मिश्रणास दोन घंटे ६० अंश सेल्सिअस उष्णता द्यावी. त्यानंतर ते मिश्रण गाळून घ्यावे आणि थंड होण्यापर्यंत फेसावे.

मलहर निर्मितीत आधार द्रव्यांची निवड- मलहर निर्माणात आधार द्रव्यांचे प्रयोगाचे कारण असे की, दिर्घकाल पर्यंत मलहर सुरक्षित तसेच त्यांचा मार्दवकर प्रभाव वाढवितात. जेव्हा मलहर सुरक्षित व टिकावू बनवण्यासाठी आधारद्रव्यांचा उपयोग केला जातो. तेव्हा वसा, मेण, जान्तव तथा वानस्पतीक तेल उच्चस्तरीय मद्यसार इ.

निवड केली जाते. जर आधार द्रव्य घणस्वरूपी असतील. तर त्यांना उष्णतेने द्रवित करून वापरता येते. उदा. राळ वा सर्जरस. काही आधार द्रव्यांचे डाग पडतात. अशा वेळी त्यांचे ऐवजी जलविलय आधारद्रव्य घ्यावेत.

मलहर निर्माणात उपादान द्रव्य आणि आषधी द्रव्य यांचे प्रमाण ग्रंथोक्त २०:०१ या प्रमाणे निर्देश आढळतो. परंतु आषधी द्रव्यांच्या उष्ण, तिक्ष्णते नुसार प्रमाणात बदल होवू शकतो.

साधा मलम बनविण्याचा विधी- लोणी, घृत, हायड्रोजेनेटेड ऑईल ही स्वतंत्र स्वरूपात आधार द्रव्य होत. परंतु कोकमतेल, मेण, उर्णामेद, वराहवसा अधिक घन व चिकट असल्याने तेल मिसळून घणत्व कमी केले जाते. तेल द्रव स्वरूपात असल्याने त्यात उपरोक्त द्रव्य मिसळले जाते. याच प्रमाण देश, ऋतू, हवामान नुसार बदलत राहते. साधा मलम सर्वसाधारणतः सर्वच मलहरचा आधार मानला जातो.

Cite this article as:

[B. R. Kurkute. , Ayurved Darpan - Journal of Indian Medicine, April - June 2017, Vol. 2 Issue 2, p. 99 -105.](#)